

Monika Żuraw

Biblioteka Główna

Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie

REC.: *BAŚNIE NARODÓW KAUKAZU, WYBÓR I OPRAC.*
IWONA TSANEV, SANDOMIERZ 2014, SS. 191.

Baśnie to opowieści towarzyszące ludzkości od tysiącleci, są osnute na wątkach ludowych, została też w nich zawarta odwieczna mądrość ludzkości. Każdy naród przechowywał i rozpowszechniał zbiory opowieści, w których utrwalał swe życiowe doświadczenia. Baśnie niektórych narodów weszły na stałe do klasyki literatury światowej, jak np. *Baśnie tysiąca i jednej nocy* czy *Baśnie braci Grimm*. Dorebeka baśniowy innych narodów jest mniej znany, lecz również zasługuje na uwagę.

Baśnie narodów Kaukazu zebrane i „opowiedziane” na nowo przez Iwonę Tsanev, a wydane przez Wydawnictwo Armoryka w 2014 r., to wybór dokonany spośród wielu baśni ludowych różnych narodów, które powstały na przestrzeni dziejów. W skład antologii weszły tłumaczenia baśni zaczerpniętych z XIX-wiecznych periodyków i przedrewolucyjnych książek oraz z dziennika podróży barona Augusta von Haxthausena wydanego w 1857 r.: „Zbiór baśni narodów Kaukazu – wspaniała literatura nie tylko dla dzieci, ale i osób dorosłych. W takiej pięknej formie i w takiej objętości, ukazuje się po polsku po raz pierwszy. Książka zawiera baśnie: abchaskie, adygejskie, awarskie, bałkarskie, czeczeńskie, gruzińskie, inguskie, kabardyńskie, kurdyjskie, laskie, mingrelskie, ormiańskie, osetyńskie, swańskie, tatarskie, a także spis literatury źródłowej i słownik”¹.

Iwona Tsanev – absolwentka filologii rosyjskiej na UMCS w Lublinie, obecnie pracownik Instytutu Filologii Słowiańskiej UMCS. Z wykształcenia filolog, z zamiłowania tłumacz. Laureatka konkursu na przekład wiersza M. Lermontowa (UWM,

¹ [online] http://ksiegarnia-armoryka.pl/Basnie_narodow_Kaukazu_Iwona_Tsanev.html [dostęp: 11.10.2015].

Olsztyn, 2013). Autorka przekładów opowiadań Siergieja Ponomarenki (Lublin–Kijów, „Kultura i Społeczeństwo” 2008) i Tamary Dubinoy („Midrasz. Pismo żydowskie” 2009). Tłumaczka książki *Dawna religia Słowian. Mitologia słowiańska i ruska* (Armoryka, 2011) oraz autorka i tłumaczka antologii *Baśnie narodów Kaukazu* (Armoryka, 2014)².

Baśnie w tłumaczeniu Iwony Tsanev są skierowane zarówno do dorosłych, jak i dzieci. Pokazują mądrość minionych pokoleń i uczą, jak postępować w życiu. Każda z nich pozwala zajrzeć głębiej w kulturę, z której pochodzi, i zagłębić się w magiczny świat carów, dzielnych rycerzy czy też mówiących ludzkim głosem zwierząt.

Książka posiada jeszcze jeden ogromny atut, a jest nim strona wizualna. Zdobi ją kolorowa okładka. Ilustracja na okładce³ gwarantuje podróż dookoła świata z bohaterami baśni. Litery są duże, dzięki temu z tekstem poradzą sobie zarówno dzieci, jak i osoby starsze. Czytelny opis oraz tytuły oddzielone od siebie ozdobnikami umożliwiają szybkie odszukanie wybranej baśni. Książka zawiera baśnie mało znane, które swoją treścią wnoszą coś nowego. Znajdziemy tu takie baśnie, jak np. *Baśń o trzech braciach, Córka i pasierbica, Bukuczichan, Oriuzmek i Sata-nai, Co komu pisane to go nie minie, Zaczarowany byk*, jak również wiele innych. Książka zawiera w sumie 45 baśni. Autorka dopracowała wydanie zbioru, nadając mu unikatową edycję oraz szatę graficzną, dlatego też warto zarekomendować to właśnie wydanie. Wspaniały przekład Iwony Tsanev sprawia, że w baśniach daje się odczuć klimat dawnych lat. Czasy, kiedy ludzie się spotykali, opowiadali sobie legendy i baśnie, które przekazywane z ust do ust, z pokolenia na pokolenie, trafiły w końcu na karty tej antologii. Baśnie te na długo przed tym, zanim zostały spisane, krążyły w przekazie ustnym: „Przedtem opowieści te przekazywane ustnie przez stulecia albo ulegały kondensacji, albo były szeroko rozwijane w szczegółach, często też mieszały się ze sobą. Osoba opowiadająca zawsze je modyfikowała zgodnie z tym, co wydawało jej się szczególnie ciekawe dla słuchaczy, lub co wiązało się ze sprawami ważnymi dla niej, czy dla czasów, w których żyła”⁴.

Baśnie ludowe wywodzą się z folkloru, dlatego też można w nich znaleźć tematy trudne, jak utrata miłości, groza złych mocy czy śmierć bliskich. Autorka antologii sięgnęła po motywy ludowe pochodzące z różnych narodów Kaukazu, aby za ich pośrednictwem przybliżyć czytelnikowi w formie baśni najważniejsze prawdy

² Notka biograficzna napisana i udostępniona przez autorkę Iwonę Tsanev – za co serdecznie dziękuję.

³ Ilustracja na okładce: Giulio Rosati (1858–1917), *La discussion* [online] http://commous.wikimedia.org/wiki/File:Gulio_Rosati_10.jpg [dostęp: 11.10.2015].

⁴ B. Bettelheim, *Cudowne i pozytywne. O znaczeniu i wartościach baśni*, Warszawa 1985, s. 71.

życiowe. Znajdziemy w nich naukę o zaletach szczególnie cenionych na Kaukazie: odwadze, gościnności, szacunku wobec starszych, sprytcie czy sprawiedliwości.

Często w świecie baśni nosicielami mądrości życiowych są postacie o nadludzkich umiejętnościach, a siły przyrody i zwierzęta uczestniczą w zdarzeniach fabularnych na równi z ludźmi. Tradycja, której baśnie są ważnym elementem, zestawiona zostaje ze współczesnym obrazem kaukaskich społeczności. Dzielni młodzieńcy walczący ze złem, biedne dziewczęta sprawdzające się w roli idealnej gospodyni, czy też zwierzęta mówiące ludzkim głosem są nośnikami uniwersalnych wartości, które są bliskie nie tylko kaukaskim ludom, lecz także Europejczykom.

Tak jest właśnie w przypadku tego zbioru baśni. Zachowują one typowe dla ludowych opowieści cechy narracji, moralizatorski przekaz mądrości, ale też niejednokrotnie drastyczność obrazowania. Wiele tych z dawnych epok jest często brutalnych, krwawych, pełnych przemocy. Zebrane tu baśnie pozbawione są brutalności, ale nie są do końca „ułagodzone”, jak np. w inguskiej baśni *Olbrzymy*, w której pastuch pozbawia oka jednego z braci, czy też w baśni laskiej *Człowiek i żmija*, gdzie żmija dusi człowieka, który ją uratował.

Baśnie kaukaskie niezależnie od tego, czy ich bohaterem jest okrutny car, dzielny młodzieniec, czy Żmij-Olbrzym mówiący ludzkim głosem, opowiadają o konkretnym człowieku i mają na celu ukazanie jego cech. Wydarzenia w baśniach mają charakter niezwykły. Jednak nawet te zupełnie nieprawdopodobne zdarzenia ukazane są jako sytuacje zwykle mogące się przydarzyć każdemu, a dylematy, przed którymi stają główni bohaterowie, mogą dotyczyć każdego z nas. Baśnie te choć pochodzą z różnych narodów, zazwyczaj zbudowane są na podstawie charakterystycznych, występujących w wielu kulturach schematów oraz posiadają podobne motywy. Najbardziej rozpowszechniona jest bajka zwierzęca, w której „postacie zwierząt występują jako odpowiedniki różnych typów ludzkich, a relacje między nimi stanowią odwzorowanie społecznych stosunków i instytucji. Zwierzęta reprezentują określone cechy ludzkich postaw i charakterów – lis jest przebiegły, mrówka pracowita, sowa mądra”⁵.

Cechą charakterystyczną tych baśni jest też przenikanie się świata nadprzyrodzonego z realnym. Często zwierzęta w baśniach mówią ludzkim głosem, np. w baśni kabardyńskiej *Mysliwy i córka chana*, w której główny bohater wyrusza na polowanie: „Nagle zobaczył na drzewie ogromnego orła, wycelował i już miał nacisnąć spust, gdy orzeł niespodziewanie przemówił ludzkim głosem. – Poczekaj Szamil! Nie zabijaj mnie, gdy mnie zastrzelisz, nie za wiele będziesz miał pożytku, a jeśli zostawisz mnie przy życiu, to ci odplączę dobrem”⁶.

⁵ *Podręczny słownik terminów literackich*, red. J. Słowiński, Warszawa 1999, s. 35.

⁶ I. Tsanev, *Baśnie narodów Kaukazu*, Sandomierz 2014, s. 99.

Zwierzęta od początku istnienia świata towarzyszą ludziom i są nieodzowną częścią natury. W *Baśniach narodów Kaukazu* bardzo często występuje postać smoka zwanego przez Słowian Żmijem: „W baśniach płn.-słowiańskich spotyka się postać mitycznego zwierzęcia o kształtach potwornych, o wielu głowach dyszących ogniem czy uzbrojonych w żądła. Jest to Żmij”⁷. „Żmij był złowrogim smokiem, uosobieniem sił zła i chaosu. Wyobrażano go sobie jako jaszczura o straszliwym wyglądzie, zamieszkującym ciemne chmury. Zamieszkiwały one przestworza, jeziora, jaskinie lub bagna, walczyły ze smokami chaosu lub same były z nimi identyfikowane”⁸.

Żmije w baśniach mają swój własny świat ujęty w pewne normy. Są długowieczne i mają ogromną moc. Mogą przebywać na lądzie, pływać oraz wzbijać się w powietrze. Występują one w wielu baśniach z tej antologii, m.in.: w baśni abchaskiej *Baśń o czterech braciach* czy baśni awarskiej *Niedźwiedzie ucho*: „Rzucił się Żmij do ucieczki, jak lis gnany wiatrem i połknął po drodze tabun carskich koni, tak lekko jak my łykamy kłuski”⁹.

Żmij w baśniach nęka ludzi i odbiera im dobytek, póki nie znajdzie się śmiałek, który go pokona. Bohaterowie baśni są słabsi od Żmija, ale przewyciężają go inteligencją i sprytem, a kiedy sami nie mogą sobie z nim poradzić, często korzystają z rad otrzymanych od innych. Tak jest np. w baśni lakskiej *Sunna*, w której główny bohater, aby ocalić córkę cara przed Żmijem-Olbrzymem, posłuchał rady przypadkowo spotkanego pastucha: „Gdy przybędziesz do Żmija-Olbrzyma, a on zapyta cię, co chcesz dostać w nagrodę za swoją przysługę, to poproś go o szablę w wojskowej pochwie. Żmij będzie ci proponował wiele bogactw, ale na nic się nie zgadzaj prócz tej szabli, bo jedynie tą bronią można zabić Żmija, żadna inna nie ma takiej mocy”¹⁰.

Cechą charakterystyczną abstrakcyjnego stylu baśni jest skłonność do skrajności i przeciwieństw. Pojawia się ona w doborze przeciwnych postaci: dobry–zły, piękny–brzydki, bogaty–biedny. Bohaterowie większości kaukaskich baśni są najczęściej bezimienni, mówi się o nich „dziewczyna”, „staruszek” czy „macocha”. Spotykają się oni z carami, dzikimi zwierzętami czy istotami o nadludzkich umiejętnościach, jednak sami, mimo że przeżywają nadzwyczajne przygody, są do głębi prawdziwi. Bohaterami baśni są zarówno ludzie, jak i zwierzęta. Zdarza się, że stając przed przeciwnościami losu, posługują się magią, a przypadkowo napotkani

⁷ K. Moszyński, *Duchowość Słowian dawniej i dziś* [online] <https://bialczynski.wordpress.com/slowianie-tradycje-kultura-dzieje/kultura/kazimierz-moszynski-duchowosc-slowian-dawniej-i-dzis-komentarz-mezamir-snowid/> [dostęp: 11.09.2015].

⁸ Żmije-słowiańskie-smoki [online] <http://www.forum.paramythology.pl/Temat-zmije-slowiańskie-smoki> [dostęp: 12.09.2015].

⁹ I. Tsanev, *op. cit.*, s. 42.

¹⁰ *Ibidem*, s. 137.

ludzie obdarzają ich przedmiotami mającymi nadprzyrodzoną moc. Służą one do rozwiązania trudnej sytuacji i pozwalają osiągnąć bohaterowi upragniony cel. Tak jest np. w baśni adygejskiej *Magiczne zwierzęta i kij samobij*. Jest to baśń o biednym staruszką, który otrzymuje w darze konia dającego jedzenie i kożę dającą złoto. Gdy chce podzielić się z innymi swoim dobrem, zostają mu one ukradzione, wtedy otrzymuje od starowinki magiczny kij-samobij: „Proszę – to dla ciebie kij! – powiedziała starowinka – jeśli ktoś będzie cię obrażał, to gdy powiesz »bum bum«, będzie bić wszystkich dopóty, dopóki nie każesz mu przestać, albo nie zrobisz dla ciebie tego co zechcesz”¹¹.

W naszych baśniach rodzimych, jak również w baśniach innych narodów charakterystyczny jest motyw walki dobra ze złem. Zło jest zawsze atrakcyjne, kusi obietnicą szczęścia, jednak ostatecznie doprowadza do zguby. Dobro natomiast wymaga poświęcenia oraz pokonania wielu przeciwności, lecz zawsze wygrywa. „Zło przyjmuje w baśniach wiele różnych i to najczęściej odrażających postaci, służy do tego, by więzić piękne księżniczki, porwać urocze dzieci dobrych ludzi, równać z ziemią królestwa i po prostu niszczyć harmonię. Zło jest znane wszystkim, a jego siedziba znajduje się gdzieś na krańcach świata. Występuje w postaci smoków, karłów, olbrzymów, węży, a nader często... kobiety [...] W każdym razie złą kobietę możemy spotkać w baśniach bardzo często. Może występować w trzech rolach: jako wiedźma, zła królowa albo zła macocha”¹².

Przykładami mogą tu być takie baśnie, jak: baśń adygejska *Córka i pasierbica* czy baśń ląska *Biała krowa Zaza*. Postać złej macochy jest bardzo silnie zakorzeniona w kulturze i to, jak widać, nie tylko europejskiej. Charakterystyczne jest to, że macocha zawsze ma córki (oczywiście brzydkie), które kocha i pragnie, aby były za wszelką cenę szczęśliwe. Jednak trudno sobie wyobrazić, aby macocha i brzydkie siostry istniały bez tej, która utrzymuje cały dom i do której należą wszystkie obowiązki, a przy tym jest źle traktowana – czyli pasierbicy. Wyróżnia się ona tym, że jest piękna, mądra, dobra i bardzo pracowita. Bardzo często „macosze” intrygi doprowadzają do tego, że w kręgu antagonistów sieroty pozostaje również jej ojciec. Często też pasierbica zdana na własne siły odnajduje pomocników w świecie natury, a broniąc się przed niezrozumieniem, ucieka w magię. Pomagają jej też zwierzęta czy też siły nadprzyrodzone. Dość typowa kreacja pasierbicy występuje w baśni adygejskiej *Córka i pasierbica*: „Dawno, dawno temu żył sobie staruszek, który po śmierci swojej żony ożenił się po raz drugi. Staruszek miał dwie córki, jedną z pierwszego małżeństwa, drugą ze swoją obecną żoną. Żona strasznie nie-

¹¹ *Ibidem*, s. 19.

¹² A. Woźniak, *Wizerunek kobiety w baśniach, jej rola i znaczenie* [online] <http://hamlet.eu.pl/wozniak-kobiety-w-basniach> [dostęp: 08.09.2015].

nawidziła swojej pasierbicy, zmusiła męża, żeby odwiózł ją do opustoszałego domu, który znajdował się w lesie i pozostawił tam na pożarcie dzikim zwierzętom”¹³.

I tak w tym świecie pełnym magii i egzotyki, mówiących zwierząt i obco brzmiących nazw, natrafiamy bardzo często na wątki znane nam z baśni naszego dzieciństwa. Brakuje też w tych baśniach wymiaru czasowego. Postacie są młode i stare, jednak nie ma wizerunku bohatera, który aktualnie się starzeje. Po wyzwoleniu spod władzy „złych czarów” bohater jest taki sam, jak wtedy gdy został zaklęty. Taki przykład spotykamy w ormiańskiej baśni *O słońcu i księżycu*: „Brat pokropił się pozostałymi kroplami cudownej wody i również odmłodził i wypiękniał”¹⁴. W zaczarowanym świecie bohaterom przy pomocy magicznych zaklęć, przedmiotów, wody lub wina udaje się nie tylko zdobyć upragniony cel, odzyskać młodość i urodę, ale również przywrócić życie. W swańskiej baśni *Trzej bracia* książę od spotkanego na drodze człowieka kupuje małą filiżankę: „Nie, to nie jest zwykła filiżanka – odpowiedział im napotkany. Jeśli wlejesz do niej trochę czerwonego wina i wylejesz z niej do ust człowiekowi, to nawet gdyby był martwy, ożyje i będzie zdrowy i pełen sił jak młodzieniec”¹⁵. Przy pomocy filiżanki książę wskrzesza piękną carewnę. Zdarzenia w baśniach rozgrywają się w nieokreślonym miejscu i czasie. Wydarzenia dzieją się zazwyczaj „gdzieś” i „kiedyś”. Niemalże każda baśń zaczyna się od słów: „Było to dawno, dawno temu...”, „Nie wiadomo czy zdarzyło się to naprawdę, czy nie”. Jak w baśni kabardyńskiej *Kto jest największy?*: „Zdarzyło się to dawno, dawno temu i nie wiem, czy naprawdę się zdarzyło. Słyszałem to od staruszków, staruszkowie od swoich dziadków, dziadkowie od pradziadków, a ci znowu od swoich przodków i tak przechodziło to z pokolenia na pokolenie, aż doszło do naszych czasów”¹⁶.

Baśnie są też swojego rodzaju pomostem pomiędzy nieokreślonym i fantastycznym czasem narracji a naszą rzeczywistością. Sytuację taką możemy zauważyć np. w awarskiej baśni *Morski koń*: „Gdy bracia zobaczyli najmłodszego brata na białym koniu, zaczęli biegiem uciekać, jeden na zachód, drugi na wschód. Mówią, że jeszcze do tej pory biegną”¹⁷.

Baśnie narodów Kaukazu uczą też o pożyteczności czy szkodliwości zachowań. Przekazują w postaci morału, umieszczonego na końcu utworu, jakąś wskazówkę postępowania bądź zasadę etyczną. Bohaterowie baśni spośród wielu możliwości zawsze wybierają tę właściwą, a baśń kończy się słowami: „I żyli długo i szczęśliwie”. Tak jest niemalże w każdej baśni z tej antologii, np. w baśni gruzińskiej *Zaczaro-*

¹³ I. Tsanev, *op. cit.*, s. 15.

¹⁴ *Ibidem*, s. 158.

¹⁵ *Ibidem*, s. 171.

¹⁶ *Ibidem*, s. 95.

¹⁷ *Ibidem*, s. 38.

wany byk: „Ja też tam wczoraj byłem, a dziś jestem tutaj. Porzuciłem tam wszelkie smutki i niepowodzenia, zaś radość i szczęście przyniosłem tutaj do was”¹⁸. Czy też we wspomnianej baśni ormiańskiej *O Słońcu i Księżycu*: „Zamiast dotychczasowego smutku w rodzinie zapanowała radość. Bratu i siostrze wyprawiono wesela, jedno po drugim, w odstępie czternastu dni. A potem wszyscy żyli szczęśliwie i darzyli się wielką miłością, a ja wróciłem do swojego domu”¹⁹.

Ukazywane w baśniach postacie są uosobieniem dobra, mądrości, szlachetności lub też podłości, skąpstwa czy sprytu. Zdarzenia przedstawione w baśniach najczęściej nie rozgrywają się w rodzinnych stronach bohatera, tylko gdzieś daleko. Sam bohater zaś dokonuje wielkich czynów, przemierzając rozległe krainy czy walcząc z potworami. Zadania, które ma wykonać, są bardzo trudne, dlatego musi wykazać się odwagą, siłą charakteru i szlachetnością, aby zwyciężyć. Jednak dzięki niespodziewanym splotom wydarzeń oraz siłom opatrności osiąga on zamierzony cel.

Wędrowanie po stronicach tej książki dostarcza niezapomnianych emocji. Razem z bohaterami przemierzamy lasy, wsie i miasta. Wchodzimy do biednych chat i wielkich pałaców, odwiedzamy niezwykle miejsca, w których wszystko może się zdarzyć. To powoduje, że *Baśnie narodów Kaukazu*, choć egzotyczne i „dalekie”, są nam zaskakująco bliskie. Podobnie jak w naszych baśniach występują tu księżniczki, mówiące zwierzęta, dzielni młodzieńcy walczący z potworami, czyli cała plejada tworząca czarodziejski świat.

Uniwersalne wartości oraz ponadczasowe treści, które płyną z baśni, pomagają w zrozumieniu świata, ludzi i siebie. Baśnie kaukaskie zachowują ślady dawnych wierzeń, dotyczących wyznaczania losu człowieka, wywodzi się to z czasów antycznych. Piękno baśni, ich rola porządkująca świat i wyznaczająca wartości sprawiły, że baśnie przetrwały wiele przemian kulturowych, religijnych i społecznych.

Dzięki publikacjom książkowym mamy niemal nieograniczony dostęp do zasobów sztuki ludowej. Baśń ludowa pomimo swej uniwersalności nacechowana jest realiami miejsca, w którym powstała. To umożliwia poznawanie dziejów i kultury innych narodów.

Na 199 stronach książki ukazano niezwykły baśniowy świat, przybliżający nam kaukaską tradycję oraz odkrywający uroki i tajemnice przyrody. Wspaniały przekład *Baśni narodów Kaukazu* Iwony Tsanev przybliżył nam wartości zawarte w baśniach i legendach dawnych narodów, gdyż tak naprawdę tylko pielęgnowanie oryginalnych wersji podań ludowych pozwala na ich prawdziwe poznanie i zrozumienie. Wszystkie przedstawione tu utwory łączy występowanie postaci

¹⁸ *Ibidem*, s. 84.

¹⁹ *Ibidem*, s. 158.

nadprzyrodzonych, nieprawdopodobność zdarzeń, magia, przenikanie świata fantastycznego i realnego czy też pozytywne zakończenie.

Baśnie kaukaskie utrwaliły w sobie ważne elementy ludowego światopoglądu, jak: normy moralne, sprawiedliwość, zwycięstwo dobra nad złem. Dzięki uniwersalnym przesłaniom są fascynującą lekturą nie tylko dla dzieci, lecz także dorosłych. Warto zaznaczyć, że oprócz ciekawej treści lektura tej antologii oferuje również łatwy odbiór uwarunkowany przystępnym językiem. Tak więc ogromna różnorodność baśni, piękna okładka, prosty język, słownik wyjaśniający znaczenie obco brzmiących słów, to wszystko uświadamia nam ogrom pracy włożony przez autorkę w zebranie antologii, przetłumaczenie utworów oraz wydanie.

Podsumowując, z czystym sumieniem mogę stwierdzić, iż książka *Baśnie narodów Kaukazu* Iwony Tsanev jest godna polecenia i stanowi ciekawą lekturę nie tylko dla dzieci, ale i dla tych, którzy nigdy nie przestali nimi być. Baśnie te można czytać zarówno jako wstęp do kultury Kaukazu, jak i jako uniwersalne opowieści o szlachetnej hierarchii wartości. I jeśli nie można usłyszeć tych opowieści z ust bazarzy, to powinno się je przeczytać w tej właśnie antologii.

Bibliografia

- Bettelheim B., *Cudowne i pożyteczne. O znaczeniu i wartościach baśni*, Warszawa 1985, s. 71. http://ksiegarnia-armoryka.pl/Basnie_narodow_Kaukazu_Iwona_Tsanev.html [dostęp: 11.10.2015].
- Moszyński K., *Duchowość Słowian dawniej i dziś* [online] <https://bialczynski.wordpress.com/slowianie-tradycje-kultura-dzieje/kultura/kazimierz-moszynski-duchowosc-slowian-dawniej-i-dzis-komentarz-mezamir-snowid/> [dostęp: 11.09.2015].
- Podręczny słownik terminów literackich*, red. J. Słowiński, Warszawa 1999, s. 35.
- Tsanev I., *Baśnie narodów Kaukazu*, Sandomierz 2014.
- Woźniak A., *Wizerunek kobiety w baśniach, jej rola i znaczenie* [online] <http://hamlet.eu.pl/wozniak-kobiety-w-basniach> [dostęp: 08.09.2015].
- Zmije-słowiańskie-smoki* [online] <http://www.forum.paramythology.pl/Temat-zmije-slowianskie-smoki> [dostęp: 12.09.2015].